

кваліфікованих кадрів, в Росії були зроблені впевнені кроки на шляху до модернізації системи виконання кримінальних покарань. Особливо цінним було те, що громадськість країни вперше отримала можливість реальної участі у формуванні і реалізації пенітенціарної політики.

Список літератури: 1. Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью. (Тюремный патронат). СПб., 1906. 2. Гальберг Д. Попечительное о тюрьмах общество // Журнал гражданского и уголовного права. 1878. Кн. V–VI. 3. Патронат в России и за границей // Вестник Европы. 1878. № 2. 4. Беляева Л.И. Зарождение и развитие в России практики предупреждения преступлений несовершеннолетних // Организационно-правовые проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних. М., 1999. 5. Циркуляр Главного тюремного управления от 2 мая 1899 г. «О допущении в дома трудолюбия и работные дома лиц, освобождаемых из мест заключения» // Тюремный вестник. 1899. № 6. 6. Люблинский П.И. Современное состояние и задачи общества патроната // Право. 1908. № 10; Фельдштейн Г.С. Патронат. Его необходимость и принципы организации // Вопросы права. 1900. № 4–5. 7. Нормальный Устав обществ покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения (патроната) // Тюремный вестник. 1908. № 10. 8. Циркулярное распоряжение Главного тюремного управления от 4 июля 1909 г. № 34 «Об условиях и порядке применения закона об условном досрочном освобождении» // Тюремный вестник. 1909. № 6–7. 9. Закон о государственной помощи обществам покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения // Собрание узаконений. 1912. № 2309.

Надійшла до редколегії 10.11.01

Г.Г. Москаль

ТИМЧАСОВІ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Революційні події 1905–1907 рр. в повній мірі продемонстрували нездатність самодержавства в Російській імперії до гнучкого і виваженого реформування. Обмеженість значної частини бюрократичної верхівки, незрозуміння справжніх масштабів, соціальної та політичної суті процесів, що відбувались в суспільстві не подолав навіть Маніфест 17 жовтня 1905 р., підписаний Миколою II. В умовах існуючої сьогодні в досить значних наукових колах, особливо в Російській Федерації, ідеалізації російського самодержавства, повернення до теми революції 1905–1907 рр. в Україні, хоч і не є «модним», але зберігає свою актуальність.

У політико-правовому зрізі проблема першої російської революції традиційно пов'язується з прийняттями царем під тиском обставин, соціальної нестабільності заходами конституційного плану. Мова йде, як правило, про згаданий Маніфест (сьогодні, до речі, маємо випадки перебільшення його значення [Див.:1, с.164]), відкриття Державної Думи та ін. Дійсно, ці зрушення були суттєвими, особливо, якщо згадати, що ідеолог російського традиціоналізму Л.Тихомиров у тому таки 1905 р. «віщував» про катастрофічні наслідки народного представництва для російської державності [Див.:2, с.367–371]. Однак погодимось з твердженням, що в дореволюційній

Росії, до складу якої входила більша частина українських земель, «привести законодавство і адміністративну практику в повну відповідність з конституційними принципами так і не вдалось» [3, с.267].

Однією з красномовних ілюстрацій цієї невідповідності стало введення в ряді районів Російської імперії, зокрема в Україні, посади тимчасового військового генерал-губернатора. Створення тимчасової адміністрації, наділеної надзвичайними повноваженнями і спертої на військову силу хронологічно майже співпадало з проголошенням конституційних свобод. Під тиском революційного піднесення центральна і місцева адміністрація довгий час сприймали події перекручено, не усвідомлюючи належним чином, що ж насправді відбувається. Ставлення до подій, як до «безладь» та підступних дій «євреїв і єврействующих», спрощенство штовхали політичну еліту як до власних силових дій, так і до підтримки чорносотенців у їх терористичній, злочинній діяльності (досить сказати, що тільки в Одесі у жовтні 1905 р., за найскромнішими підрахунками, жертвами єврейського погрому стали понад 1 тис. чоловік вбитими) [4, с.93].

У той же час, незалежно від ідеологічно-оціночних підходів, жовтень 1905 р. був дійсно піком революційної боротьби. У цей час відбувся загальноросійський політичний страйк, який у ряді міст (Харків, Катеринослав) переріс у збройні сутички [5, с.298]. Ситуація виходила з-під контролю. Страйк телеграфістів і залізничників створював умови ізоляції місцевої адміністрації, а в таких обставинах вона нерідко демонструвала некваліфікованість і нерозумність дій. Ціла низка місцевостей були проголошені на воєнному стані.

Знову самодержавство поверталось до, прямо скажемо, не надто вдалого досвіду кінця 70-х – початку 80-х рр., коли на місцях було утворено декілька «військових диктатур» у вигляді генерал-губернаторств. Цього разу підходи дещо змінились. Тепер генерал-губернатори вже не були намісниками, їх влада не розповсюджувалась на декілька губерній. Так, 13 жовтня 1905 р. «височайшим» указом Миколи II було введено у Харкові та Харківському повіті військовий стан, створене Управління Харківського тимчасового генерал-губернатора. Цікаво, що цього разу генерал-губернатор призначався не царем, а командувачем Київського військового округу. Ним став фактично нікому не відомий (порівняно з героями – генералами часів перемоги над Туреччиною в 1877–1878 рр.) начальник 68-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Г.Л. Сінницький [6, с.143].

29 листопада 1905 р. військовий стан був введений в Сумах і повіті (у той час Сумський повіт входив до складу Харківської губернії). Отже, виникав досить цікавий казус. На території Харківської губернії діяли одночасно два тимчасових генерал-губернатори: в Харкові та Сумах. При цьому скільки-небудь детально компетенція цих посадових осіб не розмежовувалась. Однак на практиці це не приносило ускладнень. Кожен займався своєю справою. Губернатор здійснював загальне «цивільне» управління, хоч і в надзвичайних умовах, а генерал-губернатори «наводили порядок» старими і випробуваними в Російській імперії методами. Був посилений контроль за виконанням населенням обов'язкових постанов' (а їх про-

довжував видавати цивільний губернатор), у всіх випадках збройного опору владі справи негайно передавались до військового суду.

Таким чином, «чергове видання» інституту тимчасового генерал-губернатора в Україні було вже більш «спеціалізованим», спрямованим на виконання каральних функцій і забезпечення громадського порядку, чи, вірніше, в дусі тогочасних формулювань, – «тиші і спокою». Про це ж говорили і факти нормотворчої діяльності генерал-губернаторів. Так, вже згадуваний Харківський тимчасовий генерал-губернатор Г.Л. Сінницький видав «Інструкцію ескадронним, сотенним та ротним командирам, які відправляються у повіти на допомогу поліцейським властям». Вона є оригінальним джерелом, котре говорить і про те, як діяли військові, «наводячи порядок», і про те, яке ідеологічне підґрунтя створювалось для цієї справи. В інструкції генерал-губернатор, зокрема, суворо і пафосно наголошував, що не слід забувати, що «сотня, ескадрон або рота вислана в повіт не на відпочинок, а на важку й почесну роботу – на захист слабких» [Цит. за: 7, с.256]. Характерним тут є не стільки сам факт морального повчання, скільки його невиразність. Відчувається певна безпорадність генерала, аби внятно пояснити, чому «упокоювати» повіт слід саме військовими силами, тому й згадуються «слабкі». Мимоволі виникає питання: хто ці слабкі, і чи не царствующий дім Романових мається на увазі?

13 січня 1906 р. в спеціальному наказі Г.Л. Сінницький спробував дати більш солідне ідеологічне обґрунтування діям ввірених йому структур: «Пам'ятайте, що багатіють не захопленням чужого добра, а від чесного труда, ощадливості і життя за заповідями божими» [Цит. за: 7, с.256]. Та на практиці доводилось не стільки пропагувати, скільки вживати силу. Тим більше, що генерал Сінницький робив це досить охоче. Про це свідчить і наказ від 14 листопада 1905 р., в якому заохочувались дії нижніх чинів по затриманню «агітаторів».

В кінці 1905 р. військовий стан і посади тимчасових генерал-губернаторів були введені ще в ряді регіонів України. В грудні 1905 р. в Катеринославі й губернії був призначений тимчасовий генерал-губернатор. Тимчасовим генерал-губернаторам підпорядковувались всі каральні сили, у тому числі й війська. На цю посаду, як і у випадку в Харкові, призначали місцевих офіцерів. Так, у Миколаєві генерал-губернатором був призначений командир бригади генерал-майор Ступін, який «відзначився» при придушенні заворушень в 205-му піхотному Інгульському полку [8, арк.166–167]. Сам Ступін і на посаді тимчасового генерал-губернатора діяв жорстко. В його наказі від 10 січня 1906 р. говорилось: «Будь-які зорища вуличного натовпу забороняються. У випадку негідкорення ...пропозиції ... розійтись..., – натовпи ці... будуть розганятися збройною силою...» [9, арк.5].

Про те, що між генерал-губернаторами і губернаторами не існувало відносин прямої підпорядкованості, свідчить телеграма управляючого Міністерством внутрішніх справ Катеринославському губернаторові від 27 грудня 1905 р. з приводу збройного повстання Катеринославських робітників, які захопили Заводський район міста. В ній вказувались дії, які безпосередньо належали до компетенції генерал-губернатора: «Вважаю за

необхідне, якщо мається достатня кількість війська, негайно, без попереджень, діяти проти заколотників силою, «зброєю і артилерією» [10, арк.26]. При цьому столичний урядовець лише вказує в кінці телеграми: «Повідомте генерал-губернатору».

Взагалі, паралельність існування цивільної та військової адміністрації створювала складнощі. Подібним був, зокрема, стан у Харкові, коли на початку 1906 р. визнаного урядом недостатньо енергійним губернатора К.С. Старинкевича змінив М.М. Пешков. У той же час генерал-губернатора Г.Л. Сінницького у відсутності рішучості звинуватити було важко. 15 листопада 1905 р. в приміщеннях Курсько-Харково-Севастопольської залізниці відбулась сходка в підтримку повсталих в Севастополі моряків Чорноморського флоту. Генерал-губернатор наказав сходку припинити, заборонити в наступному, виставити військову охорону. Виконуючий обов'язки 'управляючого' дороги' М.С. Путята просив Сінницького не вживати жорстких заходів, доводячи, що «вся справа на цьому б і закінчилась». Генерал-губернатор наполіг, однак, на своєму первинному розпорядженні, а ця обставина, на думку інженера Путята, загострила взаємні відносини і привела наступного дня, 16 листопада, до форменого страйку на ст. Харків, який виразився у тому, що в майстернях, депо і на всій станції була припинена робота, на вхідних стрілках були спущені з рейок паровози, а в поворотний круг був скинутий товарний вагон...» [11, арк.163]. Справа опинилась на межі відкритих збройних сутичок. Війська, деморалізовані ганебними поразками на фронтах російсько-японської війни і агітацією революціонерів, надійними не були. За свідченням інспектора по експлуатації Управління Південних залізниць, «під час страйку на станції Харків усі жандарми поховались, а для охорони станції генерал-губернатор міг вислати тільки одного прапорщика і 2-х солдат» [11, арк.166]. «Подвійність» влади в Харкові продемонструвала свою неефективність. Вже 25 січня 1906 р. новий харківський губернатор М.М. Пешков був одночасно призначений і генерал-губернатором [6, с.93].

Окрім названих регіонів, в Україні посади тимчасових генерал-губернаторів у кінці 1905 – на початку 1906 р. були запроваджені також в Одесі, Черкасах, Кременчуці, деяких інших містах. Територіально найбільш значним було генерал-губернаторство Південного гірничозаводського району. Воно виникло найпізніше – відповідний указ був підписаний 27 липня 1906 р. Такі терміни не були випадковими. Підприємці регіону, об'єднані в 3-їзд гірничопромисловців Півдня Росії – вельми впливову організацію – не підтримали цього рішення. Тимчасовий генерал-губернатор Богаєвський прибув до Юзівки (нині м. Донецьк) тільки 14 жовтня 1906 р. Він, як і його колеги, котрі раніше посіли генерал-губернаторські крісла, розпочав з попередження про те, що буде вживати найсуворіших заходів. Слід зауважити, що генерал-губернаторові у цьому випадку підпорядковувались і жандарми, які діяли на території його компетенції – а це були Бахмутський, Маріупольський, Слоб'янськський повіти Катеринославської губернії, м. Таганрог і Таганрозький округ Облaсті війська Донського [7, с.255–256].

Правове становище тимчасових генерал-губернаторів у роки першої російської революції (скасовувались ці посади, починаючи з 1907 р. по мірі зняття воєнного стану) неможливо уявити без того, щоб вказати на їх взаємовідносини з командувачами військових округів, розташованих на території України. Таких округів було два: Київський і Одеський. Київський військовий округ на початку ХХ ст. очолювався «начальниками Південно-Західного краю» – Київськими, Подільськими і Волинськими генерал-губернаторами. Почалось це з жовтня 1905 р., коли обидві ці посади об'єднав у одній особі В.О. Сухомлинов [12, с.137]. В Одесі командувач військового округу став місцевим генерал-губернатором. Тут як раз доречним буде вислів, що «немає нічого більш постійного, ніж тимчасове»: «У Одеському військовому окрузі таке поєднання посад було впродовж десяти років – з часів першої російської революції» [7, с.263].

Так, сумно відомий своєю реакційністю і відсутністю будь-якої уяви про законність командувач Одеського військового округу генерал О.В. Каульбарс інструктував підпорядкованих йому тимчасових генерал-губернаторів у душі крайньої жорстокості. В своїй нормотворчості генерал-губернатор не зважав на норми чинних законів, вбачаючи чи не панацеєю від всіх соціальних потрясінь застосування смертної кари ... в адміністративному порядку, не передбаченої жодним нормативним актом Російської імперії, хоча для державного механізму якої поняття законності й було досить відстороненим. У цілком таємній інструкції Дніпровському тимчасовому генерал-губернаторові О.В. Каульбарс запропонував «авторську» процедуру адміністративного розгляду кримінальних справ про державні злочини: «Вирокові має передувати детальне адміністративне дослідження, а потім всебічне обговорення справи спеціальною нарадою під головуванням тимчасового генерал-губернатора. ...Нарада тільки обговорює обставини справи з правом дорадчого голосу. Остаточне рішення у справі постановляє тимчасовий генерал-губернатор або комендант фортеці самостійно і одноосібно» [Цит. за: 7, с.265].

При цьому О.В. Каульбарс подавав і «особистий приклад». З одного боку, будучи «переконаним» антисемітом, він заплющував очі на злочинні дії чорної сотні на Півдні України, які забрали тисячі життів місцевих євреїв. З іншого, миттєво реагував на необхідність застосування військової сили. Так, тільки-но почались селянські заворушення у Дніпровському повіті-Таврійської губернії, як Каульбарс дав команду начальникові херсонського гарнізону направити в повіт дві роти солдат [13, арк.1].

Інститут тимчасових генерал-губернаторів, які були призначені в роки першої російської революції, в повній мірі показав вади державного механізму Російської імперії на початку ХХ ст. Криза влади в Росії була об'єктивно детермінованим явищем. Генерал-губернатори були черговою спробою самодержавства дати прості відповіді на складні запитання. І знову ця спроба була невдалою.

По-перше, застосування армії проти власного народу (а інститут тимчасового генерал-губернатора як раз і був виразом цієї війни) нанесло відчутного удару по й так непрестижному самодержавному устрою, а «рома-

новський» парламентаризм у тому вигляді, який він мав, не надто рятував становище. Прагнення придушити опозицію військами говорило про слабкість царату. Відлунням цієї практики стала Лютнева революція 1917 р., коли у Миколи II не виявилось військ, готових воювати зі своїм народом.

По-друге, інститут тимчасового генерал-губернатора утворював дві паралельні структури влади: цивільну, по лінії Міністерства внутрішніх справ, представлену губернаторами, і військову, де вертикаль будувалась від військового міністра через командувачів військовими округами до тимчасових генерал-губернаторів. Це не могло не відбитись негативно на і без того розладнаному місцевому управлінню. Тимчасові генерал-губернатори, нерідко призначені з перших-ліпших генералів, які не знали не тільки, як управляти територіями (і не мали відповідних навичок), а й місцевих особливостей, часто «не потрапляли в такт». Коли треба, вони не проявляли оперативності, а в інших випадках самі провокували своїми незграбними діями заворушення і революційні виступи. Цивільні ж губернатори прагнули скинути на них «брудну» роботу, заробити певний політичний капітал. Чи не найтиповішим тут є приклад з П.А. Столипіним, котрий вміло, «взаємодіючи» з тимчасовими генерал-губернаторами в Саратовській губернії, здобув собі популярність і репутацію ліберала [14, с.59].

У цей же час знову почала посилюватись тенденція до витіснення судочинства адмініструванням, здавалось би, здолана в період «великих реформ» 60-х – 70-х рр. XIX ст., формувалась звичка до надзвичайщини. Революція 1905–1907 рр. наочно показала, що створення надзвичайних органів влади на місцях, звернення до військової сили історично безперспективне, що й довела доля самої Російської імперії.

Список літератури: 1. Старцев В.И. Трехтомник «История России с древнейших времен до конца XX в.» // Вопросы истории. 1997. №11. 2. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. 2-е изд. М., 1998. 3. История государственного управления в России: Учебник / Отв. ред. В.Г. Игнатов. Ростов н/Д, 1999. 4. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні //Укр. іст. журнал. 1992. №1. 5. Кузнецов И.В. История СССР. Эпоха капитализма (1861–1917 гг.). М.,1971. 6. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. X., 1997. 7. Ярмыш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. X., 2001. 8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф.359. Оп.1. Спр.7. 9. ЦДІАК України. Ф.358. Оп.1. – Спр.24. 10. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДНО). Ф.11. Оп.1. Спр.459. 11. Російський державний історичний архів (РДІА). Ф.273. Оп.12. Спр.375. 12. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К.,1999. 13. РДІА. Ф.1405. Оп.194. Спр.78. 14. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин // Вопросы истории. 1990. № 6.

Надійшла до редколегії 17.10.01